

אביעד הכהן

אלו ואלול: על ימי הסליחות ביצירותיו של עגנון

"השמיים היו טהורים. והארץ היתה שקטה. וכל הרחובות היו נקיים. ורוח חדשה היתה מרפרפת בחלליו של עולם. ואני תינוק כבן ארבע הייתי, ומלובש הייתי בגדי מועד. ואיש מקרובי הוליכני אצל אבי ואצל זקני לבית התפילה. ובית התפילה היה מלא עטופי טליתות. ועטרות כסף בראשיהם. ובגדיהם בגדי לבן. ובידיהם ספרים. ונרות הרבה תקועים בתיבות ארוכות של חול, ואור מופלא עם ריח טוב יוצא מן הנרות." כך מתאר שמואל יוסף עגנון את אוירת ימי הסליחות והרחמים בעיר מולדתו בוצ'אץ שבגליציה, בהקדמה - מעשה חריג בולט ביצירתו - שכתב למהדורה השנייה של חיבורו הקלאסי "ימים נוראים".

זהו תיאור רגיש, טהור, עדין, חי עד כדי כך שאם רק נעצום לרגע את עינינו, נוכל להריח את ניחוחם הטוב של הנרות ולחזות במלבושי הלבן ובעטרות הכסף של הסליחות שבהן מתעטפים המתפללים.

האידיליה לא נמשכה זמן רב. בתוך כדי דיבור, מתאר עגנון את השבר הגדול שלאחר השיא: "אותה שעה שנפסקה התפילה - נפסקה פתאום אותה חטיבה נאה. מקצת מן האנשים הורידו טליתותיהם מעל ראשיהם ומקצתם התחילו מסיחים זה עם זה. אותם שאהבתי נדבקה בהם החליפו פניהם פתאום והשחיתו את דמותם הנאה ואת דמות הבית ודמות היום. ועל זה היה דווה לבי ועל זה געיתי בבכייה".

תחושת נפילה זו, מאַיִנְרָא נְמָא של יראת הרוממות והקדושה לְבִיָא עֲמִיקָא של חיי החולין ופּטּוּטִי הַקָּל שבצדם, מלווה הרבה אנשים בימי הסליחות והרחמים שבין אלול ליום הכיפורים. בין שאר סיבות, אפשר ש'נפילה' זו היתה בין הגורמים שהניעו את עגנון לחבר את "ימים נוראים", כדי שבמקום לדבר דברים ריקים בתפילה "בִּין גִּבְרָא לְגִבְרָא", ייתנו בני אדם דעתם וליבם לכל אותם "מנהגות ומדרשות ואגדות" שסִבְּסִי-הוֹלְכִים את "ימי הרחמים והסליחות" - ראש השנה ויום הכיפורים והימים שביניהם, "כלשון כותרת המשנה של הספר. היה ויעשה כן אדם, אפשר ויזכה לכתר "רב סליחות ובעל הרחמים" ויתעטר בתואר "איש הסליחה", Homo Pardonare.

"ימים נוראים" שונה מרובם של חיבורי עגנון. בעיקרו, הוא אינו מבוסס על דמיון הסופר וכוח יצירתו אלא על חיבורים קודמים - אלף ספרים לפי עדותו - שעגנון ליקט מתוכם פנינים יקרות והביאם אל מקום אחד. עבודתו זו נמשכה כשנתיים וחצי, שבהן שקד עליה כשש-עשרה שעות מדי יום. ולא היו ימים רגילים. ערב שואת יהודי אירופה ותקופת המאורעות והפרעות בארץ ישראל, "ימים שפריצי אויבינו עמדו עלינו לללותנו, ואף בארץ ישראל פגעה בנו מידת הדין. פעמים הרבה בלילות אנוס הייתי להפסיק את עבודתי ולכבות את המנורה ולהשתטח על הארץ מפני הסכנה, שהיו כדורי האויבים נורקים ומעופפים ממש סמוך לביתי. אבל מייד כשהיו היריות פוסקות, חוזר הייתי לעבודתי, עבודת הספר".

בנוסף לקטעים שליקט מחיבורי אחרים שילב עגנון בספר קטעים שמקורם כביכול במדרש קדום, אלא שלאמיתו של דבר לא היו אלה אלא דבריו-שלו, שהוכתרו על ידו בכותרת "מדרש קול דודי"...

עגנון ייחס ל"ימים נוראים" חשיבות רבה ביותר. עד כדי כך, שכאשר נתבקש לתאר את יצירתו הספרותית לאורך השנים כתב "חיברתי כמה ספרים וביניהם הספר 'ימים נוראים'". כסופר יהודי המושרש היטב במסורת ובאוצר הספרים היהודי, קיווה עגנון שלפחות אחד מספריו - ו"ימים נוראים" בראש - יזכה להיכנס גם לבתי הכנסת ובתי המדרש. לפי עדות המשורר ש. שלום, עגנון אף אמר לו ש"זה החשוב שבספריו". לפיכך, גם את העדות שבאה בראש הספר, שנכתבה כדרכו של עגנון בלשון ענווה יתירה, אך מידי מחבר המכיר בערך עצמו, יש לקרוא בחשדנות ובזהירות רבת, מעין הפוך על הפוך: "לא הוספתי משלי אלא כאומן שנותנים לו מְשִׁי לעשות מלבוש, והוא מוסיף חוטים משלו". עגנון ידע היטב שלא היתה זו רק מלאכת איסוף וכינוס, אלא חוכמה גדולה של העברת כל מקור ומקור בכור המבחן העגנוני, צירופם למקשה אחת בבית היוצר שלו, והטבעת חותם לשונו עליהם.

תקוותו של עגנון לא נכזבה. עד היום, בחלוף 87 שנה מאז הופיע לראשונה, יש המקפידים ליטול ספר זה עימם לבית הכנסת ב"ימי הרחמים והסליחות", כדי לעיין בו בהפסקות שבין פרקי התפילה השונים. לצד חיבור זה, שבים ומפציעים הסליחות ותיאורי הימים הנוראים בחיבורים רבים אחרים משל עגנון, ולא אחת הם משמשים בשבילו יתד לתלות עליה את מחשבות המחבר ותחבולותיו. כך, למשל, ב"הכנסת כלה"

מתואר דו־שיח מלבב ביו 'משכני' ו'נרוצה' - שני סוסיו המוחכמים של גיבור הספר ר' יודיל חסיד, המספרים ב'חוכמת' עמיתיהם, העכבר והתרנגול:

"העכבר: מובחר שבנפשות, הרי מגיעים לילי סליחות, ובני אדם משכימים לבית הכנסת. אלך ואוכל את סידור התפילה עד שלא ישתיר הימנו אפילו אות אחת.
התרנגול: לישועתך קיוויתי ד'".

הסוס 'משכני' ממשיך ומספר לעמיתו 'נרוצה' גם סופו של מעשה: "כשהגיעו לילי סליחות, יצאו בני הבית לבית הכנסת והניחו את הבית בלא אדם. מיד יצא אותו עכבר מחורו לאכול את הסידור. הרגיש בו החתול, קפץ עליו ואכלו".

לצד הסליחות תופסים הימים הנוראים, ובעיקר יום הכיפורים, מקום מרכזי גם בשלל חיבוריו המאוחרים יותר של עגנון. כך בתיאוריו המפורטים על "חזני עירו" שנכללו בכרך "עיר ומלואה", ובהם תיאורם של ר' יצחק ש"ץ ושל ר' יקותיאל בכורו, שמשניחר גרונו בחלוקה השנים ואמר "סימן רע הוא לשונאיהם של ישראל ששלוחם ניחר גרונו ביום הכיפורים", והוא עצמו גרם לקולו שייפגם, "שפעם אחת בליל יום הכיפורים בא שר וגדול משרי האומות לבית הכנסת לשמוע אל הרינה ואל התפילה, ונתכוון ר' יקותיאל להנעים קולו במיוחד. וכשירד לפני התיבה לתפילת מוסף ופתח בתפילת 'הנני העני ממעש', נסתתם גרונו, ונוטל קולו, ואמרו לר' אליה אחיו הקטן 'קרב אתה'... ובעל צורה היה ובעל קומה היה וקולו כקול פעמון עם כינור".

דוגמא בולטת ליחסו המיוחד של עגנון לתפילות הימים הנוראים באה בתמונת הרקע לפתיחת החיבור "אורח נטה ללון". המחבר המספר מגיע בערב יום הכיפורים לעיר נוף מולדתו שחרבה במלחמת העולם. מכיוון שהגיעה כבר שעת המנחה, לא מצא הגיבור המספר בעל עגלה שייטול אותו ואת מיטלטליו והיה אנוס ללכת מהלך חצי שעה מתחנת הרכבת לעיר. גם כשהגיע למלון, כבר קמו אנשיו מהסעודה המפסקת, ומכיוון שנסתפק אם עוד מותר לאכול, נמנע מכך, הוציא את מחזורו וטליתו והלך לבית הכנסת הגדול.

בשונה מהתיאור האידיאלי שבפתיחת "ימים נוראים", בולט כאן - כראוי לאופיו של הספר, שמתאר את חורבן העיר - מחזה עגום שמהווה מעין תמונת מראה הפוכה לתיאור הנזכר לעיל מזיכרון ילדותו: "האור שדרכו להבהיק על ראשי עם קודש בלילי יום כיפורים לא הבהיק על ראשיהם... וטליותיהם לא העלו אורה. לשעבר שהיו הכל באים להתפלל וכל אחד ואחד מביא גר, מוסיף על גרות שהיו מדליקין בנברשות, היה בית הכנסת מאיר הרבה, ועכשיו שנתבזזו הנברשות במלחמה ואין הכל באים להתפלל, מועטים הנרות ומועטת האורה. לשעבר שהיו הטליתות מעוטרות בעטירות של כסף, היה האור מבהיק מהן על ראשיהם של המתפללים, ועכשיו שניטלו העטירות, נתמעט האור".

מתוך כך, גם תפילת החזן נראית עלובה, "ונראה החזן כאילו מקצר ועולה", כמי שתפילתו עליו לטורח. ואף סוף התפילה העיד על כולה: "לאחר שסיים תפילתו הקיפו כל המתפללים את התיבה ואמרו קדיש. לא היה אדם שם שלא אמר קדיש". וכאילו לא די בכך, הרי ש"אחר התפילה לא אמרו תהלים ולא אמרו שיר הייחוד ולא שיר הכבוד, אלא נעלו את בית הכנסת וכל אדם הלך לביתו".

וכך, "איש הסליחה" ו"איש התפילה" מתהלך תוהה ותועה בין שבילי גן התענועים העגנוני, בין תפילת השגב העגמומית של הילד בן הארבע, שמואל יוסף טשאשקיס בעיירת הולדתו בוצ'אץ', לבין תפילת האכל העגנונית בשבוס, היא אותה בוצ'אץ', שאליה שב עגנון הסופר לאחר שחוה את גוראות מלחמת העולם. הניגוד העוצמתי בין שתי התמונות, זו שבמבוא ל"ימים נוראים" וזו שבפתיחת "אורח נטה ללון", אומר הכל. ועגנון מוסיף ומתאר את הנעשה בעיר ההריגה תוך השוואה למה שהיה בה "לפני החורבן" ומבטא את השבר הנורא שעברו הימים הנוראים.

מה ראה עגנון להעלות נושא זה - של סליחות ויום הכיפורים - על ראש שמחתו הספרותית? אפשר שכדברי ברוך קורצווייל, פרשנה הקלאסי של יצירת עגנון, יש בכך ביטוי לגעגועו האינסופי של המחבר לטהורו של אותו יום כיפור מנוף ילדותו, בהיותו בן ארבע, יום שבו "השמיים היו טהורים. והארץ היתה שקטה. וכל הרחובות היו נקיים. ורוח חדשה היתה מרפרפת בחללו של עולם". תום שהלך וגמגם לבלי שוב. והגם שנפש המחבר כמדה ומשתוקקת לשוב אליהם כל ימיו, כמוה כמשה רבנו, מנגד תראה אותו אך אליו לא תבוא עוד לעולם.

סיור סליחות

חלק ב

מסע חווייתי אל פיוטי הסליחות ותפילות הימים הנוראים

ליקט, ביאר וערך: מיטאל וקנין